

Рецензія на проект 4.04.2018

«Концепція меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру»,
підготовленого колективом авторів під головуванням Г. Боряка, член-кореспондента НАН України, заступника директора Інституту історії НАН України (Київ, 2018).

Виходячи з надзавдання, яке поставила перед собою шановна когорта дослідників найтрагічнішої й болючої історії – історії Другої світової війни, спершу зазначимо, що хоч і з запізненням у часі (не в докору саме авторському колективу), однак, добре що така справа, дякувати Богові, таки зрушилась з місця. Такий проект конче потрібен, і про актуальність його в українському, запаленому Гідністю, пошуком Правди, жадобою історичної Сатисфакції годі й говорити! Однак, не «розтікаючись по дереву» перейдемо до безпосереднього аналізу тексту Проекту. Рецензія пропонується нами у простому розгляді 13 пунктів, де висловлюватимемо наші зауваги, як «за», так і певні поради/пропозиції, так би мовити візії на відстані, іноді у вигляді табличок, які пропонуватимуть нашу текстову редакцію виразів, словосполучень, орфографії відповідно до сторінок тексту тощо.

Щодо загального враження від концепту, зазначимо, що на нашу думку він є вдалим, глибоким і всеохоплюючим, як з точки зору ідеології, так і з точки зору інформативного насичення. Однак, насамперед, проекту-концепції бракує і, відтак, бажано було б подати список скорочень, які часто повторюються у тексті і перенасичують його. Власне для нас істориків-науковців це зрозуміла річ, проте для функціонерів-чиновників історичні назви, терміни, категорії, топоніми тощо обов'язково потребують пояснень, певних тлумачень, або посилань на авторитетних дослідників. Одним словом бачимо потребу запропонувати довідково-понятійний апарат.

Щодо пункту 1. Дуже добре заргументовано візії авторів концепції на тому, чому саме Бабин Яр розглядається глобально, ширше ніж ті, які на сьогодні існують і звужують значення й сутність меморіального простору Бабиного Яру. Саме продукування й просування свого власного (а воно є ґрунтовним) бачення концепції, основаної на багатшаровості простору Бабиного Яру, робить нас прихильними до концептуального проекту, очолюваного паном Л. Боряком. Хоча не завадило би назвати й авторів інших візій, ідеологій, їхніх ініціаторів, або прихильників (с. 4). Надто блідо виглядає аргументаційний сегмент про невичерпність «реальної історії Бабиного Яру», де йдеться про формування некрополя ще з кінця XVIII ст., бо жодним словом не конкретизується, які саме історичні періоди (до прикладу: імперський період, період національної революції 1917-1921 рр., радянський і т.п.).

Сам текст п. 1 потребує деякого редагування, що лише зробить його більш фаховим. Як варіант запропонуємо у таблиці наші пропозиції:

№ сторінки	Текст авторський	Варіант, який пропонується
4, 1-й абз.	«... через події часів Другої...»	«... через події Другої...»
	«... громадян Києва...»	«... мешканців Києва...», «... містян Києва...»...
	«... тут страчували всіх, хто вважався ворогами гітлерівців (євреїв, ромів, радянських військовополонених...».	Все до купи! На нашу думку, ворогами нацистів були скорше супротивники, комбатанти, ідеологічні противники – підпільники, українські націоналісти, комуністи. Однак не можна розглядати душевнохворих (з психічним розладом), заручників, а також євреїв, ромів як ворогів. Скорше з т.з. расової ідеології, то це так! Тоді такий варіант буде вдалішим: «... хто вважався ідеологами нацизму ворогами Рейху і не відповідали чистоті крові за расовою ідеологією...».
	«... відбиває трагічний та драматичний боки всієї модерної історії України...»	«... відбиває трагічну і драматичну сутність модерної історії України... не тільки історії бездержавної, але й історії боротьби проти поневолення, як за гідність однієї людини, так і цілої нації, народу...».

Також у 1-му й 2-му абзацах тексту п.1 фігурує часто вживане кліше «...євреїв – громадян Києва».

У пункті 2. «Меморіальний простір Бабиного Яру» професійно визначено пам'ятки, які формують меморіальний простір Бабиного Яру, однак, зазначаючи, що вони (пам'ятки) пов'язані з різними періодами його історії, але самі періоди, зокрема їхні хронологічні межі, саме тут не визначено.

Обґрунтовано назву меморіального простору з визначенням картографічного простору, який чітко продумано, ілюстровано, забезпечено експлікацією, а головне, пропонується комплекс сприйняття різних меморіальних складових, що не виокремлює різні об'єкти, визначаючи якісь як основні, превалюючі, а якісь як другорядні. Автори, і це цілком справедливо, не вчиняють так! Навпаки, у їхній справі усі об'єкти є важливими до

дрібниць. Вони є прихильниками меморіалізації усіх без виключення меморіальних об'єктів.

Задля покращення текстового матеріалу пропонуємо такі правки:

№ сторінки	Текст авторський	Варіант, який пропонується
б	«... шлях євреїв до місця розстрілу... 29 вересня 1941 р.»	«... маршрут пересування єврейських колон до місця розстрілу...».
	«... зони розстрілу...»	«... локації розстрілу...»

Пункт 3 «Місце Музею в меморіальному просторі Бабиного Яру» надає можливість приємно констатувати, важливе бачення авторами Проекту того, що Музей в рамках Національного історико-музейного заповідника «Бабин Яр» є невід'ємною і суттєвою складовою єдиного меморіального комплексу! Це свідчить про цілісне бачення процесу меморіалізації: меморіальної локації просто неба, що в багатьох країнах світу саме так і діють! Цей проект є цілком суголосним з найкращими зразками європейської меморіалізаційної традиції. До прикладу варто взяти пам'ятник замордованим євреям у Берліні (2005 р.) – меморіал Голокосту за проектом американського архітектора П. Айзенмана, в якому поєднується на одній локації – галявина з 2711 бетонних плит і підземний інформаційний центр, в якому представлено історію переслідування євреїв.

Обережність у підходах до будь-яких будівництв, реалізації нових проектів на теренах комплексу поховань є важливою позицією проєктантів (с. 10), що нами цілком вітається.

Пункт 4 «Місія Музею» цілковито людиноцентричний, обґрунтований на донесенні до українського суспільства, до кожної людини в ньому важливої умови формування демократичного українського соціуму XXI століття – знання й розуміння гуманістичних цінностей. На нашу думку, нові пам'ятники та меморіали сьогодні мають характеризуватися уникненням будь-якого пафосу в архітектурі через стриманість і простоту оформлення. Розглядаючи ці речі не як символ національної гордості та амбіцій, не проти якихось народів, чи країн, їхньої культури, віри тощо, потрібно наголошувати в першу чергу на їхній просвітницькій, моральній значущості саме заради людяності, моральності, толерації в суспільстві.

Виходячи з місії Музею (с. 11), автори концепції, не нехтуючи іншими, не менш важливими категоріями, так би мовити потенційними відвідувачами Музею, однак зосереджують свою увагу саме на тих, хто має стати гарантом неповернення країни до жахливої практики минулого, де нищення Людини-Всесвіту було суцільним явищем.

Відтак авторський колектив наполягає, і це є вірною позицією, на місії роботи з молодими українцями, школярами, студентами, курсантами, військовослужбовцями, парамілітарними формуваннями тощо. Тут важливо передбачити у межах меморіального комплексу, застосування сучасних новітніх технологій в донесенні інформації (аудіо-відео у форматах 3D, безпроводних телекомунікаційних систем тощо), що дозволить шляхом занурення юного відвідувача Музею в історичний простір, рефлексувати на події, співчувати невинно убієнним. Не менш важливою цільовою публікою, з огляду на зростання числа туристів до України, є іноземний глядач, для якого важливо донести месидж: хто саме був ініціатором і реалізатором людинолюбивчих подій?

Щодо п. 6, про «завдання Музею» проектанти прекрасно сформулювали своє бачення проблеми, хоча й вельми просторо. Викликає певне зауваження використання двічі у тексті п. 6 словосполучення, яке має бути добре виписане й пояснене. Йдеться про тезу – «інклюзивна загальноукраїнська історична пам'ять» (с. 13). Остання – «пам'ять», а вона є стрижневою для Проекту, є надто важливою штукою, як зазначав український історик Ю. Шаповал, – «... канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності» (Див.: *Шаповал Ю. Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід.* (За заг. ред. Ю. Шаповала). К.: ІПЕНД, 2013). Продовжуючи тему, ми могли б усмілитися підказати шановним колегам звернутися до обґрунтування й сучасного бачення означеної проблеми, викладеного у недавньому солідному виданні – *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2004): підґрунття, послання, реалізація, результати.* К., 2017. 1136 с., зокрема у розділі I цієї книги. Виписуючи сутність «інклюзивної моделі» у допомозі буде бачення проблеми ще одним українським науковцем Г. Кас'яновим, на думку якого, саме ця «модель» передбачає інтеграцію в єдиний меморіальний і символічний простір різних варіантів колективної історичної пам'яті і їх об'єднання в певний загальний наратив, наприклад, об'єднаний ідеєю громадянського патріотизму.

Щодо п. 7 «Функціонування структури Музею» дуже принципово зазначити, що поряд із загальноважливими структурами Музею, передбачено функціонування науково-археографічного блоку. Це свідчить, що розробники ставлять на меті вивести Музей за рамки виключно виставково-освітньої та виховної роботи, передбачають надати Музею солідний рівень, забезпечуючи науково-дослідну роботу, яка буде вибудовуватися на документальному підґрунті, збереженні й популяризації джерельної основи національної пам'яті.

В умовах перманентних фінансових труднощів в країні, розробники проекту Концепції передбачили низку джерел залучення необхідних для реалізації проекту

грошових коштів та інших ресурсів, які самостійно, через зрозумілу неприбутковість проекту й самої меморіальної установи/музею, можна отримати зокрема, як зазначає колектив розробників, шляхом фандрейзингу. Ось тут би й подати широке потрактування цього поняття до словника термінів, про що вже говорилося на початку.

У проекті зазначається 13 структурних підрозділів Музею, однак, нажаль, не представлено хоча б приблизного їхнього штатного розпису. Вочевидь, це питання цілком залежить від фінансової спроможності проекту і кошторису усіх його складових.

Викладене у п. 8 архітектурно-просторове рішення, нам здається, має неодмінно бути загальногуманістичного смислового порядку у тандемі з національною окраскою/палітрою, з урахуванням національної приналежності (за умови ідентифікації) представників тих народів, яких знищено (закатовано, розстріляно, спалено тощо) у Бабиному Яру. Це органічно б вписувалося в концепцію основної експозиції Музею і виглядало б вельми і цивілізовано, і толерантно.

Філософія експозиції (п. 9) в концепції Проекту у нас викликає лише позитивне враження, бо обґрунтування девізу виглядає по-європейськи, як би це по-різному не трактувалося різними домислювачами. Однак, усе знайшло пояснення й виписано дуже достеменно, навіть із застереженням щодо окремих механізмів її реалізації, що є дуже важливим. Виходячи з міксту історико-хронологічного і концептуального підходів, зі стратифікацією на доісторичний, історичний та постісторичний періоди, обґрунтування виглядають продуманими і далекоглядними. Зокрема, перекидування у меморіальному просторі емоційних переживань, місточків та рефлексуючих уяв, психосоматичних проявів тощо дуже вірно й логічно обґрунтовуються на основі давніх подій, пов'язаних з Кирилівською стоянкою, Кирилівською церквою, Кирилівськими курганами.

Дуже важливим кроком, на нашу думку, у вибудовуванні архітектоніки меморіальної традиції є слідування тезі, висловленій Тімоті Снайдером у «Кривавих землях: Європа між Гітлером і Сталіні»(2010), коли дослідник, звертаючи увагу на «хибному уявленні щодо місць і методів масового вбивства, що не дає змоги оцінити жах ХХ століття», зазначав про важливість пам'ятати про окрему людину, бо кожна окремо має свою долю, а відтак мова йде про трагедію одного індивіду помножену на мільйони!

Нам кинулося в очі у цьому пункті, можливо забагато цитувань єврейського мислителя Рамбами. Це може викликати загострене сприйняття з українського, циганського (ромського) та ін. боку, як, власне, й від різних громадсько-політичних сил, як лівого, так і правого штибу.

Щодо п. 10 проєктанти, маючи у розпорядженні замалу просторову ділянку, лише 370 м² і, перебуваючи в складних умовах пошуку раціонального, змогли змістовно й вдало спланувати розташування усіх складових експозиції.

Кидається в очі символічна єдність історії Бабиного Яру. Ґрунтуючись на тому, що історія Бабиного Яру об'єднана лише й виключно на єдності місця, команда проєктантів акцентує увагу на необхідності підсилення суттєвого емоційного та естетичного навантаження експозиції. Відтак, остання, тобто експозиція, будується на акцентах, на проблемі трагедії з постановкою причин трагедії, її наслідках, пам'ять про трагедію і, що саме важливе, програмування людини на НЕ повторення трагедії ніколи. Емоційність експозицій, продумовано різноманітними засобами: інсталяціями звуком, голосами тощо, що покликане завданням збудити людське, викликати емоції, гуманістичні рефлексії тощо.

Загальна структура має цілковиту єдність і концептуальність, свою логіку і пояснення, однак у розповіді про різні політичні режими, їхню ідеологію та політику, в гуманітарній сфері не знаходимо релігійної складової, відсутня розповідь про віруючих, про церковні спільноти, конфесійні соціуми та їх представників. Це б тільки доповнило враження про тематичну цілісність експозиції.

Розгорнута тематична структура і особливо інформативна наповненість, не тільки свідчать про кропітку роботу співавторів, а головне – цілком відповідають задачі й меті, яку переслідують проєктанти. Структурованість у контексті «Смисли-сюжети-проблеми-експозиція» нам імпонує, сюжети наповнення експозицій цікаві – і широкоформатні, і вузькоформатні водночас. Вражає продуманість: від ілюстрації загальної проблематики трагедії, до подачі інформації про трагедію окремої людини.

Окремою порадою окреслимо важливий сюжет, наприклад на с. 28, де йдеться про наслідки «червоного терору». Зазначається, що упродовж півроку 1918-го у Києві серед знищених 12 тис. містян, однак не визначено саме якої національності були загиблі. Там само акцентується увага на єврейських погромах. Враховуючи болючість цієї теми, на наш погляд, її виписування потребує вельми обережного ставлення. Маємо на увазі саме авторство злочину. Сьогодні уже доконаний факт, що керівництво Армії УНР, зокрема С. Петлюра конкретних наказів щодо єврейських погромів не давав, а навпаки усіляко застерігав. Це визнавали й визнають як сучасники тих подій (*П. Христюк «Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Том. IV. Відень, 1922. С. 167-168*), так і зарубіжні й вітчизняні дослідники (напр.: Тарас Гунчак ще 1969 р. а також див.: *Р.-П. Магочій Україна: історія її земель та народів. Ужгород, 2012. С.488-491*). До того ж зазначені погроми та ексцеси були справою рук не тільки прихильників УНР, але й білих

армій, більшовиків та особливо неконтрольованих мародерських банд, що перебували під орудою отаманів, а провину було покладено на лідера УНР С. Петлюру. Нам видається, що це питання потребує максимальної відповідальності, бо це складні частини однієї історії, трагічної за суттю!

Творче ставлення до реалізації проекту, може звичайно ж передбачати певні трансформації, зміни й доповнення, що є цілком природньо, однак насиченість інформацією у кожній з тематичних ніш нас особисто вразила. У форматі поради, не завадило б задля загальної уніфікації подати ініціали до історичних персон (вони місцями є, місцями відсутні) наприклад на с. 38.

На завершення зазначимо, що проект **«Концепція меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру»**, підготовлений колективом авторів під головуванням Г. Боряка, має усі потенції задля його реалізації. Оскільки цей меморіальний комплекс дозволить зрозуміти нацистський і радянський режими, і їх наслідки, зокрема через масові вбивства XX ст. маємо відчувати найважливіше моральне значення для прийдешніх поколінь у XXI ст. Цей проект зводить радянський і нацистський режими до купи, він засвідчує, що вбивство не творить націй, але десятиліттями після сталінізму і націонал-соціалізму обумовлює їхню інтелектуальну відокремленість. У проекті чітко визначено жертв і злочинців, подано ідеології і плани, системи і суспільства. Це проект Музею історії людей, яких убила політика далеких вже вождів і їх владних режимів. Бабин Яр, перефразовуючи слова Т. Снайдера, висловлені ним стосовно Кривавих земель, «не були політичною територією – ні справжньою, ні уявленою; це всього-на-всього місце, на якому найбільш душогубні режими Європи вершили свої найтемніші справи».

Відтак, узагальнюючи вищезазначене, підкреслимо – Проект є цілісним, продуманим, ґрунтовним, фаховим і має право на реалізацію.

Михайлуца Микола Іванович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету

М.І. Михайлуца

Підпис підтверджую:

Вчений секретар Вченої ради ОНМУ,
доцент ОНМУ

Т.О. Коробко